

İsaxan İSAXANLI

ŞEİR GÜLÜSTANININ TƏKRƏROLUNMAZ ÇİÇƏYİ – SERGEY YESENİN

Sergey Yesenin insan doğulmaqdan daha çox təbiətin, müstəsna olaraq poeziya üçün, ucsuz-bucaqsız tarlaların kədərini, yer üzündəki hər bir canlıya məhəbbəti və insanın hər şeydən çox haqq etdiyi mərhəməti vəsfetmək üçün yaratdığı bir orqandır.

Maksim Qorki

DAHİLİYƏ APARAN YOL

S. Yesenin, 1922

Hələ tələbəlik illərimdən Yeseninın şeirlərini sevə-sevə oxuyur, onlardan bir çoxunu, o cümlədən “İran nəğmələri”ni (“Персидские мотивы”) əzbərdən bildirdim. Əli məktəbi bitirdikdən sonra, 1985-1987-ci illərdə Rusiyanın Ulyanovsk vilayətində işlədiyim dövrdə Yesenin poeziyasına daha çox həvəs göstərməyə başladım və bu həvəs məni indi də bu sehrlı poeziyadan ayrılmğa qoymur.

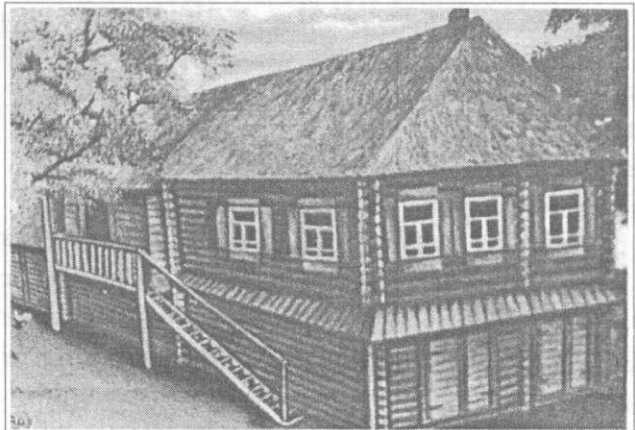
Sergey Yesenin – mayası sevgi ilə yoğrulmuş böyük rus şairi. Sevgi poeziyasından söhbət açanda, əlbəttə, Yesenin-siz keçinmək mümkün deyil. Sevgi şeirləri ilə, incə lirikası ilə taxt qurmuşdur oxucularının qəlbində Yesenin.

1895-ci il oktyabr ayının 3-də Ryazan quberniyasının Konstantinovo kəndində dünyaya gələn Yesenin 2 yaşından ana babasının himayəsində böyüyür, onun tərbiyəsini görür. Qapalı kilsə müəllimliyi məktəbində oxuyur. Təxminən 9 yaşından şeirlər yazmağa başlasa da, əsl yaradıcılığını 16-17 yaş dövrünə aid edirdi Yesenin özü.

17 yaşında Yesenin Moskvağa gəlir və Şanyavski Uni-

versitetinə qəbul olunur. İl yarım oxuduqdan sonra maddi problemlərlə üzləşən Yesenin doğma kəndinə qayıdır. Buradan şeirlərini müxtəlif jurnallara göndərsə də, onları dərc etməzlər və o, Peterburqa gedir. Yesenin burada Blok, Qorodetski və Klyuyevlə tanış olur və bu tanışlıq onun yaradıcılığına öz müsbət təsirini göstərir. 1925-ci ilin oktyabrında yazdığı tərcümeyi-halında Yesenin deyir: “Müasir şairlərdən ən çox Blok, Bely və Klyuyev xoşuma gəlir. Bely forma baxımından mənə çox şey verdi, Blok və Klyuyevdən isə lirikanı öyrəndim” (2; T-5, səh.230).

Bir müddət sonra Yesenin yenidən Moskvağa gəlir. 1915-ci ildən başlayaraq Moskvanın ən yaxşı jurnalları onun şeirlərini dərc etməyə başlayır, bir-birinin ardınca şeirlər kitabları buraxılır və Yesenin böyük populyarlıq qazanır.

S. Yeseninın doğulduğu ev
Ryazan, Konstantinovo kəndi

YESENİNİN SEVDİYİ VƏ YESENİNİ SEVƏN QADINLAR

Bu bölmədə biz Yesenin yaradıcılığında və şəxsi həyatında müəyyən mənada rol oynamış qadınlardan söhbət açacağıq.

Anna Sardanovskaya (1895-1922). Yesenin ilk məhəbbəti. Yesenin 1916-cı ildə yazdığı "За горами, за желтыми долами..." şeirini Annaya həsr etmişdi. Bu günə qədər çap edilməsə də, Yesenin Anna ilə məktublaşmaları mövcuddur. Yesenin Annaya «Зачем зовешь» adlı daha bir şeir həsr etməsi faktı var. Lakin həmin şeirin mətni hələlik tapılmamışdır (2; T-1, səh.380).

Anna İzryadnova (1891-1946). Yesenin ilk ailə qurduğu qadın (3 yanvar 1913-cü il) Anna İzryadnovadır. Yesenin işlədiyi Sütün mətbəəsində korrektor kimi çalışan sadə bir qız. Onların birgə həyatı təxminən 3 il sürür və ayrılırlar. Yesenin Annadan Yuri adında bir oğlu dünyaya gəlir. (O, 1937-ci ildə güllələnmişdir). Ayrılmasına baxmayaraq, Yesenin ömrünün sonuna qədər Anna ilə əlaqə saxlamışdır.

Zinaida Rayx (1894-1939). Yesenin ikinci arvadı (1917) «Delo naroda» qəzetində katibə işləyən, həddindən artıq gözəl Zinaida Rayx olmuşdur. Zinaidadan Yesenin 2 uşağı – Konstantin (ad Yesenin doğulduğu kəndin şərəfinə verilmişdir) və Tatyana (ad Yesenin anası Tatyana Fyodorovanın şərəfinə verilmişdir) dünyaya gəlir. 1921-ci ilin oktyabrında onlar ayrılır və bundan sonra Zinaida Yesenin dostu rejissor Meyerxolda əməkdaş edir və onun teatrında aktrisa kimi çalışır. Yesenin 1924-cü ildə yazdığı "Письмо к женщине" şeirini və bir sıra başqa şeirlərini Zinaidaya həsr etmişdi. 1939-cu ildə Meyerxold həbs edilir və Zinaida Rayx öz mənzilində qətlə yetirilir.

Nadejda Volpin (1900-1998). 1920-ci ildə Yesenin şairə Nadejda Volpin ilə isti münasibətləri formalaşır. Rəsmi nikaha girmədən, təxminən 4 il münasibətləri olur. Ayrıldıqdan sonra, 12 may 1924 - cu ildə bir oğlu dünyaya gəlir. (Riyazi məntiq sahəsində tanınmış mütəxəssis, filosof, eləcə də şair Aleksandr Sergeyeviç Yesenin-Volpin 1972-ci ildən Amerikada yaşayır). Nadejda Volpin 1980-ci ildə Yesenina həsr edilmiş "Свидание с другом" mətuarını çap etdirir. Şairin "İran nəğmələri" silsiləsindən məşhur "Шаганэ ты моя, Шаганэ" şeirində vəsf etdiyi şimallı qız (Там, на севере, девушка тоже, На тебя она страшно похожа, Может, думает обо мне...) Nadejda Volpindir.

Aysedora Duncan (1878-1927). 1922-ci il mayın 2-də Yesenin 3-cü dəfə, özündən 17 yaş böyük olan amerikalı rəqqasə Aysedora Duncan ilə evlənir. Evləndikdən dərhal sonra – mayın 10-da onunla birlikdə Avropa səfərinə çıxır. Özünü yazdığı kimi, İspaniyadan başqa bütün Avropanı, Amerikanı gəzir. Təxminən 15 aylıq səfərdən sonra – 1923-cü il avqustun 3-də Yesenin Moskvaya qayıdır. 1927-ci ildə Aysedora Fransada avtomobil qəzasında həlak olur.

Qalina Benislavskaya (1897-1926). Yesenin və Qalina Benislavskaya 1920-ci ilin noyabrında tanış olurlar. Qalina bu tanışlığı belə təsvir edir. "Həmin gündən bir nağıl başladı. Bu nağıl 1925-ci ilin iyun ayına qədər davam etdi. Mənim dözə biləcəyimdən daha ağır həyəcanlara, bütün ağrılara, yaralara baxmayaraq, bu, doğrudan da bir nağıl idi. Bu elə bir nağıl idi ki, nəinki belə bir qısa ömürdə, hətta çox uzun və uğurlu ömürdə də yaşanmaya bilərdi" (3; səh.52). 1925-ci ilin yayında Yesenin S.A.Tolstaya ilə ailə qurması ərafəsində Qalınadan ayrılır. Yesenini dəli məhəbbətlə sevən Qalina sona qədər onun yoxluğunu qəbul edə bilmir, Yesenin vəfatının ildönümü ərafəsində (1926-cı il, dekabrın 3-də) onun məzarı üstündə intihar edir və Yesenin məzarı yanında dəfn edilir. Qalınanın məzar daşı üzərində ilk vaxtlar aşağıdakı sözlər yazılmışdı: "Vəfalı Qalya". 1924-1925-ci illərdə Yesenin şeirlərinin çapa hazırlanmasında Qalina Benislavskayanın böyük rolu olmuşdur.

Avqusta Miklaşevskaya (1891-1977). Yesenin Amerikadan qayıtdıqdan sonra, 1923-cü ilin payızında aktrisa Avqusta Miklaşevskaya ilə tanış olur. Həmin ilin sentyabr-dekabr dövründə Yesenin 7 şeirdən ibarət «Любовь хулигана» silsiləsini tamamlayır və bu silsiləni bütövlükdə Avqustaya həsr edir. Onlar son dəfə 1925-ci ilin noyabrında görüşürlər.

Şaqanə Talyan (1900-1976). Yesenin Batumda olduğu dövrdə (1924-cü il dekabrın sonu -1925-ci il yanvarın əvvəli) rus dili müəlliməsi Şaqanə ilə isti münasibətləri olmuşdur. Onların sevgi romanı elə bu qısamüddətli görüşlə də sona yetir və bir daha görüşürlər. Məşhur "İran nəğmələri"nin bir neçə şeirinin Şaqanəyə həsr edildiyi məlumdur.

Sofya Tolstaya (1900-1957). 1925-ci il sentyabrın 18-də Yesenin 4-cü və son dəfə dahi rus yazıçısı Lev Tolstoyun nəvəsi Sofya Tolstaya ilə evlənir. Yesenin müxtəlif vaxtlarda müxtəlif ünvanlara yazdığı məktublardan bu günümüzdə gəlib çatmasında, şeirlərinin yazılma tarixinin dəqiqləşdirilməsində, ümumiyyətlə Yesenin ədəbi irsinin qorunmasında S.A. Tolstaya-Yeseninanın əvəzsiz xidmətləri olmuşdur.

YESENİN BAKIDA

Yesenin yaradıcılığı haqqında danışanda onun Bakı həyatı haqqında söhbət açmamaq mümkün deyil. Bakı dövrü Yesenin özü üçün yaradıcılıq baxımından çox məhsuldar olması ilə yanaşı, Azərbaycan poeziyasevərləri üçün xüsusilə əzizdir. Bircə onu qeyd etmək kifayətdir ki, sevgi poeziyasında öz xüsusi yeri olan "İran nəğmələri" silsiləsindən bir sıra şeirlər burada – Bakıda yazılmışdır.

Yesenin yaxın dostu, MK-nin 2-ci katibi, "Bakinski raboçi" qəzetinin baş redaktoru P.İ.Çagin (4) və onun kiçik qardaşı V.İ. Boldovkinin xatirələrində (5) Yesenin Bakı səfərləri haqqında xeyli maraqlı məlumatlara rast gəlirik. Bu xatirələr və Yesenin Tiflisdən, Batumdan, Rostovdan, Bakıdan müxtəlif ünvanlara (əsasən Q.A. Benislavskaya, A.A.Berzin) yazdığı məktublardan (2; T-6, 6; T-3) təhlili onun Bakıda olduğu günlər haqqında ən dəqiq məlumatların əldə edilməsini təmin edir. Məsələn burasındadır ki, araşdırdığımız yazılı mənbələrin heç birində Yesenin Bakıda olduğu müddətlər haqqında dəqiq məlumata rast gəlmədik. Yesenin ilk Bakı səfəri dəqiq göstərilərsə də (20 sentyabr 1924-cü il), digər məlumatlar əsasən yaz ayları, payız ayları, yazın sonu, payızın əvvəlləri, aprelin ortaları, sentyabrın əvvəlləri və s. kimi göstərilir. Hətta onun Bakıda 6 dəfə olması haqqında "göydəngötürmə"

S. Yesenin'in yaşadığı bağ evi,
Bakı, Mərdəkanda

məlumata da rast gəlirik (7). Bu səbəbdən müəyyən araşdırmalar apararaq, həmin günlərin dəqiq təqvim xəritəsini müəyyənləşdirməyə çalışdıq.

Beləliklə, Yesenin ilk dəfə Bakıya 1924-cü il sentyabrın 20-də gəlir.

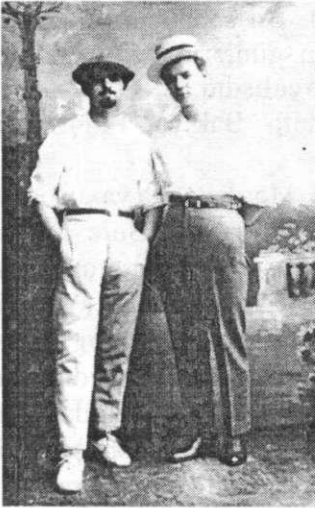
Burada olduğu müddətdə o, Mərdəkanda yaxın dostu P.İ.Çaginın yaşadığı bağ evində qalırdı. Bura vaxtilə məşhur neft milyonçusu Murtuza Muxtarovun şəxsi mülkiyyəti olmuşdur. 1975-ci il oktyabrın 3-də (Yesenin doğum günü) burada rəsmi Yesenin muzeyi fəaliyyətə başlamışdır. P.İ.Çaginın xatirələrindən aydın olur ki, Yesenin burada yaşaması, yalnız dost evində yaşamaq kimi başa düşülməməlidir.

Məsələn burasındadır ki, həmin vaxtlar İrana getmək, dahi Şərq şairlərinin – Hafizin, Xəyyamın, Sədinin, Firdovsinin qədim diyarını gəzmək arzusu Yesenini rahat buraxmırdı. Yesenini və onun yaradıcılığını çox sevən S.M.Kirov İran səfərinin Yesenin həyatı üçün təhlükəli ola biləcəyi səbəbi ilə onun İrana getməsini istəmirdi. Bu səbəbdən də o, P.İ.Çaginə tapşırıq vermişdi ki, burada – Bakıda Yesenin üçün İran illüziyası yaratsın. P.İ.Çaginın bağ evi isə özünün bütün memarlıq üslubu və özünəməxsus gözəlliyi ilə bu ideyaya tam uyğun gəlirdi.*

P.İ.Çagin Yeseninlə Bakı görüşünü belə təsvir edir: *“Sentyabrın 20-də axşam redaksiyaya gələndə kabinetimdə, stolun üstündə bir yazı gördüm: Yoldaş Çagin! Mən gəldim, amma Siz yox idiniz. “Yeni Avropa” otelində yerləşmişəm, № 59. 20. IX. 24. Sergey Yesenin”. Qısa müddət sonra o, artıq mənim yanımda idi... 20 sentyabr bakılılar üçün əlamətdar bir gündür: 26-ların xatirə günü. Mən heyf-silənərək söylədim ki, keşmə 1-2 gün tez gələydin, bu haqda yeni şeirlərini qəzetin yubiley sayında verərdik. Amma indi neyləməli, belə bir şeir yoxdur... Bir qədər söhbətdən sonra qərara gəldik ki, məsələni düzəldək. Mən ona 26-ların həyatı haqqında ətraflı materiallar verdim. O, mənim kabinetimi bağladaraq aludəçiliklə materialları oxumağa başladı. Səhər işə gələndə stolun üstündə “26-lar haqqında ballada”-nı gördüm. Bu incinin müəllifi isə divanda yuxulayırdı. 26-lar haqqında ballada “Bakinski raboçi” qəzetinin 22 sentyabr tarixli sayında dərc edildi” (4; səh.160-161).*

Yesenin Bakıya gəlməsindən bir neçə gün əvvəl P.İ.Çaginın kiçik qardaşı V.İ. Boldovkin də İrandan Bakıya gəlmişdi (V.İ. Boldovkin SSRİ-nin Tehrandakı səfirliyində işləyirdi) və o, Yesenin Bakıda olduğu bütün vaxt ərzində (oktyabrın 6-a qədər) onunla birlikdə olmuşdur. V.İ. Boldovkinin xatirələrindən aydın olur ki, Yesenin onun tezliklə İrana qayıdacağını eşidəndə çox təsirlənir və onunla birlikdə İrana getmək istədiyini deyir. *“Pyotr (P.İ.Çagin – İ.İsaxanlı) mənə dedi ki, sən tezliklə İrana qayıdırsan, mən sənənlə İrana getmək, bu möcüzə şərq ölkəsini görmək istəyirəm... Biz dənizkənarı bulvarı və İçəri şəhəri dolaşdıq, Sergey aludəçiliklə tarixi abidələrlə maraqlanırdı. Məşhur Qız Qalasını, Karvansarayı seyr edərək, Sergey mənə İran haqqında sayısız suallar verirdi, hiss edirdim ki, İran onu rahat buraxmır, özünə çəkirdi. Gecəyarı biz evə gəldik, Sergey məndən əl çəkmirdi, nədən söhbət açsaq da, sözü İrana gətirirdi” (5).* Həmin axşam V.İ. Boldovkin Yeseninə Şərq haqqında, İran haqqında müxtəlif əfsanələr danışır, İranın şəhərlərinin gözəlliyindən, oradakı şərq bazarlarından, çadralı qadınlardan, çaydan, çayxanalardan və s. haqda ətraflı söhbət açır: *“Artıq gecə yarı olmuşdu, Sergey isə məni sual atəşinə tutmuşdu. Biz yatmağa gedəndə artıq işıqlaşdı. Mən*

* Yesenin burada yaşaması ilə bağlı başqa bir versiya da mövcuddur. Bu haqda yazıçı Qılman İlkin deyir: *“Atam 20-ci ildə vəfat edib. O, Murtuza Muxtarovun bağında tikinti işlərinə baxan əsas usta idi. Onun vəfatından sonra mən də yay tətillərində gedib orda işləyirdim... Həmin vaxtlarda Sergey Yesenin Muxtarovun bağında qalırdı. Onu tez-tez görürdüm. Şərq klassik şeirinə vurğun olan Yesenin İrana getmək istəyəndə Sergey Kirov, Azərbaycanın o vaxtki birinci katibi, onu aldadıb paroma oturtmuş və Xəzərə çıxardıb Zirə, Hövsan, Zığ sahilləri ilə gətirib çıxarmışdılar Mərdəkana ki bura İrandır. Əvvəl inanmışdı. Sonra başa düşəndə, o qədər də inciməmişdi. Çünki bura da onun ürəyincə idi” (39).*

S.Yesenin və V.Boldovkin
Bakı, 24 may 1925

ayıldığında Sergey geyinib-gecinib stol arxasında oturmuşdu. Səhər yeməyində o bizə "Улеглась моя былая рана..." şeirini oxudu və dedi ki, "bilirsən Vasya, Mən Şərq haqqında, İran haqqında tam bir şeirlər silsiləsi yazmaq istəyirəm. Köhnə, qədim İran, yeni İran haqqında, necə varsa elə! Mən vəzifəli yoldaşlarla danışmışam, bəlkə elə səninlə birlikdə getdik." Hər gün onun qələmindən bir neçə şeir süzülürdü. Bax, məşhur "İran nəğmələri" belə yarandı"(5).

Bir məqama diqqət yetirək. Xatirələrin müəllifi həmin gün Yesenin "Улеглась моя былая рана..." şeirini oxuduğunu yazır. Əgər bu şeir tam hazır olsaydı, Yesenin onu mütləq Bakıda – "Bakinski raboçi" qəzetində dərc etdirərdi. Lakin şeir təxminən 3 ay sonra, özü də Batumda dərc edildi ("Trudovoy Batum" qəzeti, № 280, 10 dekabr 1924, Batum). Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, həmin gün Yesenin şeirin ilkin variantını və ya yazılmış müəyyən hissəsini oxumuş, şeiri bütövlükdə isə Batumda tamamlamışdır.

Yesenin arzusunda olduğu İrani görə bilmədi. Oktyabrın 6-da Yesenin Bakıdan Tiflisə, oradan da Batuma gedir.

Yesenin növbəti dəfə Bakıya 1925-ci il martın 30-da gəlir və mayın 25-nə qədər burada olur. May ayının 25-də Yesenin Moskvaya qayıdır. Yesenin V.İ. Boldovkinə həsr etdiyi məşhur "Прощай, Баку" şeiri onun Bakını tərk etdiyi gün – "Bakinski raboçi" qəzetinin 25 may 1925-ci il tarixli sayında dərc edilmişdi.

Yesenin "Əlvida, Bakı" yazsa da, Bakıdan ayrılı bilmir və iyul ayının 28-də nişanlısı S.A.Tolstaya ilə yenidən Bakıya gəlir və sentyabrın 3-nə qədər Bakıda olur. Bu, Yesenin Bakı ilə son görüşü idi. Moskvaya qayıtdıqdan sonra, sentyabrın 18-də Yesenin S.A.Tolstaya ilə rəsmi nikaha girir. S.A.Tolstaya -Yeseninanın dediyinə görə, bu son Bakı səfərində Yesenin əsasən "İran nəğmələri" silsiləsinin tamamlanması üzərində işləmişdir. Moskvaya qayıtdıqdan sonra isə "rus qışı" (russkaya zima) haqqında silsilə şeirlər yazmaq arzusunda olub. Bu silsilənin birinci şeirini ("Эх вы, сани! А кони, кони!..") Yesenin Moskvada "Noviy mir" jurnalının noyabr (№ 11) nömrəsində çap etdirmişdir. Son 3 ayda, düz ölümünə qədər Yesenin bu mövzu üzərində işləmişdir (2; T-1, səh.419).

P.İ.Çaginın xatirələrindən aydın olur ki, S.M.Kirov Yesenin poeziyasını çox sevirdi və onun yaradıcılığına xüsusi diqqət yetirirdi. Yesenin Bakıda olduğu müddətdə də Kirov onunla bir neçə dəfə görüşmüşdür. Xatirələrdə oxuyuruq: "Biz Mərdəkandakı bağ evinə gəldik. S.M.Kirovun iştirakı ilə keçən bu məclisdə Yesenin "İran nəğmələri"ndən yeni yazdığı bir neçə şeirini böyük şövqlə və təkrarolunmaz tərzdə oxudu. Bundan sonra Kirov dedi: gör necə yazıb, sanki orada olub"(4; səh.162).

Kirov həmişə imkan olduqca Yesenin həyatı ilə maraqlanırdı, ona arxa durmağa çalışırdı. "1925-ci il dekabrın sonlarında Moskvaya partiyanın 14-cü qurultayına gəlmişdim. Tənəffüsdə Kirov məndən Moskvada Yesenini görüb-görmədiyimi soruşdu. Mən cavab verdim ki, məndə olan məlumata görə o, Leninqrada gedib. "Lap yaxşı, onu qorumağa davam edəcəyik. Bir neçə gündən sonra oradayıq". Əvvəlcə mən anlamadım. Söhbətin sonrasından məlum oldu ki, MK-da S.M. Kirovun Leninqrada birinci katib, mənim də oraya "Krasnaya qazeta"ya baş redaktor göndərilməyimiz haqqında qərar qəbul edilib. Çox təəssüf ki, onu qorumaq mümkün olmadı. Sabahısı gün Sergey Yesenin ölüm xəbəri yayıldı (4; səh.164).

S.Yesenin və P.Çagin
Bakı, 1924

YESENİN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ

Yeseninın şeirləri bir sıra dillərlə yanaşı Azərbaycan dilinə də tərcümə edilmişdir. İlk dəfə Yeseninın yaradıcılığına Süleyman Rüstəm müraciət etmişdir. Süleyman Rüstəm 1928-ci ildə Yeseninın “İran nəğmələri” silsiləsindən olan “В Хорассане есть такие двери» şeirini Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. O, həmin şeiri əski əlifba ilə çıxan “İnqilab və mədəniyyət” (17) jurnalında dərc etdirmiş və 2 il sonra ayrıca kitab şəklində çıxan “Addımlar” şeirlər toplusuna (18) daxil etmişdir. Qeyd edək ki, Yeseninın Bakı həyatının ən fəal araşdırıcılarından olan Əmirxan Xəlilovun əsərində (19; səh.67) bu şeirin dərc olunduğu ilkin mənbə göstərilərkən qeyri-dəqiqliyə yol verilmişdir. Belə ki, həmin şeir göstərilən jurnalın 16-cı səhifəsində dərc olunduğu halda, adı çəkilən mənbədə bu 22-ci səhifə kimi göstərilmişdir. Süleyman Rüstəmdən sonra yenə bir sıra şairlərimiz – Ələkbər Ziyatay, İsmayıl Soltan, Ş. Sadiq, Rəfiq Zəka, Əliağa Kürçaylı, Əhməd Cəmil, Nüsrət Kəsəmənli, Səyavuş Məmmədzadə, Mahir Qarayev, Ramiz Rövşən, Qoca Xalid, Firuz Mustafa, Eyvaz Borçalı, Eldar Nəsbli Sibirel, Knyaz Aslan, Anar, Hamlet İsaخانlı (20-37) müxtəlif vaxtlarda öz qələmlərini Yeseninın şeirlərinin azərbaycancaya tərcüməsi üzərində sınıamışlar. Yeseninın Azərbaycan dilinə ən çox tərcümə edilən 2 şeiri «Прощай, Баку» və «До свиданья, друг мой, до свиданья» şeirləridir. Əmirxan Xəlilov «Прощай, Баку» şeirinin ilk dəfə Rəfiq Zəka tərəfindən tərcümə edildiyini qeyd edir (19; səh.69). Lakin tədqiqatçı bu şeirin Rəfiq Zəkadan 9 il əvvəl Ələkbər Ziyatay tərəfindən tərcüməsinin varlığını unutmuşdur. Ələkbər Ziyatay 1955-ci ildə Yeseninın anadan olmasının 60 illiyi münasibətilə «Прощай Баку» şeirini tərcümə etmişdir və həmin şeir “Rus şairləri Azərbaycan haqqında” adlı tərcümələr toplusunda dərc olunmuşdur (20; səh.34-35). Beləliklə, «Прощай, Баку» şeirinin ilk tərcüməsi Rəfiq Zəkaya deyil, Ələkbər Ziyataya məxsusdur. Ümumiyyətlə, «Прощай, Баку» şeiri 7 müəllif – Ələkbər Ziyatay (1955), Rəfiq Zəka (1964), Əhməd Cəmil (1974), Əliağa Kürçaylı (1975), Knyaz Aslan (2005), Firuz Mustafa (2005), Eldar Nəsbli Sibirel (2006), «До свиданья, друг мой, до свиданья» şeiri isə 8 müəllif – Ş.Sadiq (1959), Əliağa Kürçaylı (1965), Anar (1973), Nüsrət Kəsəmənli (1974), Knyaz Aslan (2005), Firuz Mustafa (2005), Eyvaz Borçalı (2006), Eldar Nəsbli Sibirel (2006) tərəfindən tərcümə edilmişdir. Yuxarıda adları çəkilən tərcüməçilər arasında Yeseninın yaradıcılığına ən çox müraciət edən Əliağa Kürçaylıdır. O, ilk dəfə 1965-ci ildə Yeseninın anadan olmasının 70 illiyi münasibətilə onun şeirlərini Azərbaycan dilinə tərcümə edərək, ayrıca kitab kimi nəşr etdirmişdir (25). Sonralar həmin tərcümələr, başqa şeirlər də əlavə edilməklə, yenidən 3 dəfə (26-28) nəşr olunmuşdur. Son nəşrə “İran nəğmələri” də daxil olmaqla 104 şeir, 2 poema daxil edilmişdir. Qeyd edək ki, Yeseninın “İran nəğmələri”ni bütövlükdə Azərbaycan dilinə ilk dəfə tərcümə edən şair də Əliağa Kürçaylıdır (25). Ondan sonra Səyavuş Məmmədzadə də “İran nəğmələri”ni bütövlükdə Azərbaycan dilinə çevirmişdir (29). Bu yazıda məqsədimiz müxtəlif müəlliflərin tərcümələrini təhlil etmək, müqayisə etmək olmasa da, qeyd etməliyik ki, tərcümələrdə Yeseninın poeziyasının ruhunu tutmuş nümunələrlə yanaşı, bundan çox-çox yan keçən tərcümələrə də kifayət qədər rast gəlirik. Sözsüz ki, Yeseninın Azərbaycan poeziyasevərlərinə çatdırılmasında bu şairlərin və tərcümələrin hər birinin rolu var. Lakin bu rolu qəti zərrə qədər azaltmadan, ürəkdən belə bir dəli sual keçir. Görəsən, Yeseninın şeirləri, xüsusən də “İran nəğmələri” Səməd Vurğun kimi bir tərcümə dühasının qələmindən süzüləydi, necə səslənərdi? Təəssüf etməyə dəyər ki, bu sualın cavabını hiss etsək də, fakt olaraq vermək mümkün deyil. Səməd Vurğunun gənc yaşlarında Yeseninın poeziyasına münasibəti ilə bağlı yazılı məlumatlara rast gəlməsək də, ömrünün sonuna yaxın onun Yeseninın şeirlərinə vurğunluğu məlumdur. Mustafa Topçubaşovun bir xatirəsinə diqqət yetirək: *“Səmədin operasiya xəbərini eşidən kimi təcili Moskvaya uçdum... Səmədin yanında olmağım ona yaxşı təsir göstərirdi... Ən əsas vəzifəm Səmədə qiraətçiliyim idi. Onun xahişi ilə Füzulidən, Firdovsidən, Puşkindən, Hötedən, Lermontovdan, Yesenindən, aşiq yaradıcılığından şeirlər oxuyurdum... Bir dəfə Yesenindən oxudum. Maraqla qulaq asdı və yuxuya getdi. Qalxanda belə bir yuxu danışdı. Yesenin yatağa düşdü-*

yütü eşidib, mənə baş çəkməyə gəlmişdi. Xeyli oturdu, şeir oxudu. Deyəsən, “Əlvida, Bakı” şeirini. Söhbətinin çoxunu unutmuşam. Gedəndə dedi ki, dəfələrlə Moskvaya gəlmisiniz, burada heç olmasa bir ağcaqayın basdırmamısınızmi? Rusiyanın ağcaqayın meşələri onsuz da çoxdu. Bəs “Vurğun ağcaqayını”?.. Hər gələndə təxirə salırsınız. Ömrə çox da bel bağlamayın, bu dəfə mütləq əkin” (38; səh.129).

Kim bilir, bəlkə də ömür vəfa etsəydi, Səməd Vurğun Yeseninincə lirikasını Azərbaycan dilinə çevirməklə həmin o “Vurğun ağcaqayını”nı əkəcəkdə.

“İRAN NƏĞMƏLƏRİ”

Yesenin lirikasının mərkəzində yer alan “İran nəğmələri” silsiləsinə 15 şeir daxildir. Əvvəlcə Yesenin buraya 20 şeir daxil etmək planı olsa da (2; T-6, səh.168), bu reallaşmadı. Bakıda son dəfə olduğu dövrdə (28 iyul - 3 sentyabr 1925-ci il) Yesenin silsilə üzərində yenidən işləmiş və buraya daxil etdiyi 15 şeiri və onların sıralanmasını müəyyənləşdirmişdir. Ümumiyyətlə, Yesenin “İran nəğmələri”ndə şeirlərin sıralanmasına xüsusi fikir verirdi. Şeirlərin sıralanmasına və onların ilk dəfə dərc edildiyi mənbələrə diqqət yetirək:

“Улеглась моя былая рана...” (“Trudovoy Batum” qəzeti, № 280, 10 dekabr 1924, Batum)

“Я спросил сегодня у менялы...” (“Trudovoy Batum” qəzeti, № 280, 10 dekabr 1924, Batum)

“Шагане, ты моя, Шагане...” (“Bakinski raboçi” qəzeti, № 1, 1 yanvar 1925, Bakı)

“Ты сказала, что Саади...” (“Bakinski raboçi” qəzeti, № 1, 1 yanvar 1925, Bakı)

“Никогда я не был на Босфоре...” (“Zarya Vostoka” qəzeti, № 782, 18 yanvar 1925, Tiflis)

“Свет вечерный шафранного края...” (“Zarya Vostoka” qəzeti, № 782, 18 yanvar 1925, Tiflis)

“Воздух прозрачный и синий...” (“Bakinski raboçi” qəzeti, № 82, 13 aprel 1925, Bakı)

“Золото холодное луны...” (“Bakinski raboçi” qəzeti, № 82, 13 aprel 1925, Bakı)

“В Хорассане есть такие двери...” (“Bakinski raboçi” qəzeti, № 74, 3 aprel 1925, Bakı)

“Голубая родина Фирдоуси...” (“Bakinski raboçi” qəzeti, № 74, 3 aprel 1925, Bakı)

“Быть поэтом— это значит то же...” (“Bakinski raboçi” qəzeti, № 177, 7 avqust 1925, Bakı)

“Руки милой— пара лебедей...” (“Bakinski raboçi” qəzeti, № 179, 10 avqust 1925, Bakı)

“Отчего луна так светит тускло...” (“Bakinski raboçi” qəzeti, № 183, 14 avqust 1925, Bakı)

“Глуное сердце, не бойся...” (“Bakinski raboçi” qəzeti, № 177, 7 avqust 1925, Bakı)

“Голубая да веселая страна...” (“Bakinski raboçi” qəzeti, № 179, 10 avqust 1925, Bakı)

Göründüyü kimi, şeirlərin sıralanmasında xüsusi bir meyar (yazılma tarixi, ilk dəfə dərc edilmə tarixi, ilk dəfə dərc edildiyi yer, əlifba sırası, şeirin həcmi və s.) yoxdur. Yesenin Q.A.Benislavskayaya göndərdiyi 11 may 1925-ci il tarixli məktubunda yazır: “**Bu 2 yeni İran şeirini** (“Воздух прозрачный и синий...”; “Золото холодное луны...” – **İ. İSAXANLI**) **sizə evdə verdiyim 2 sonuncu şeirdən əvvəlcə yerləşdirin.** “Перу” və “Голубая родина Фирдоуси...” - **dən əvvəl**”(2; T-6; səh.186). Elə bununla da Yesenin sıralamada o ana qədər mövcud olan tək meyarı (ilk dəfə dərc edilmə tarixi) özü pozmuşdur. Daha sonra son 2 şeirdə də bu meyar bilərəkdən pozulmuşdur. Beləliklə, “İran nəğmələri” şeirlərinin düzülüşündə yeganə bir meyar var – Yesenin öz istəyi. Bundan sonra bütün nəşrlərdə “İran nəğmələri” 15 şeirdən ibarət olaraq vahid sıralamada verilir.

Göründüyü kimi, 15 şeirdən 11-i “Bakinski raboçi” qəzetində dərc edilmişdir. Ümumiyyətlə, 1924-1925-ci illərdə bu qəzetdə Yesenin 38 şeiri, 2 poeması dərc edilmişdir. Daha 3 şeiri isə ölümündən ay yarım sonra (qəzetin 12 fevral 1926-cı il tarixli, 37-ci sayında) dərc edilmişdir.

1925-ci ilin iyun ayında ayrıca kitabça şəklində çap edilən 10 şeirdən ibarət “İran nəğmələri” (9; səh.497) bütövlükdə P.İ. Çaginə həsr edilmişdi (2; T-1, səh.413). “İran nəğmələri”nə daxil olan klassik 15 şeirdən 5-i isə Yesenin son Bakı səfəri zamanı (28 iyul - 3 sentyabr) yazılmış və dərc edilmişdir. Silsiləyə daxil edilmiş son şeir “Голубая да веселая страна...” şeiri P.İ. Çagin qızı balaca Rozaya

(Yesenin ona “Qeliya” deyirdi) həsr olunmuşdur (2; T-1, səh.419). Bu şeir silsilədə sonuncu yerə qoyulsa da, əslində, şeir bir az əvvəl – aprelin 8-də yazılmışdır. Görünür, şeirin üzərində yenidən işləmək fikri olduğundan Yesenin onu bir az gec dərc etdirmişdir.

Əmirxan Xəlilovun yuxarıda adı çəkilən əsərində “İran nəğmələri”nin 16 şeirdən ibarət olduğu göstərilir (19; səh.73). Bunun texniki bir səhv olduğunu qəbul edib üstündən keçmək olardı. Lakin məsələ burasındadır ki, Yesenin, doğrudan da, “İran nəğmələri”nə daha bir şeir əlavə etmək fikri olub. S.A. Tolstaya-Yesenina yazır: *“1925-ci ilin avqustunda Yesenin Bakı yaxınlığında Mərdəkanda, Çəginin bağ evində yaşayırdı. Yesenin otağının pəncərələrindən biri bağa açılırdı və çox vaxt səhərlər onu quşların səsi oyadırdı. Belə səhərlərin birində o, bu şeiri (“Море голосов воробьиных” şeiri “Bakinski raboçi” qəzetinin 10 avqust 1925-ci il tarixli, 179-cu sayında dərc edilmişdir – İ.İsaxanlı) yazmışdı. Payızda “Seçilmiş əsərləri”ni hazırlayanda o, yenidən bu şeirə qayıtdı, onu “İran nəğmələri”nə daxil etmək istəyirdi və bu məqsədlə şeirin üzərində yenidən işləməyə başlamışdı. Lakin onu başa çatdırma bilmədiyindən həmin şeiri “İran nəğmələri”nə daxil etmədi”* (8; səh.261). Onu da qeyd edək ki, “İran nəğmələri”ni ilk dəfə Azərbaycan dilinə çevirən Əliağa Kürçaylı da əvvəlcə bu silsiləyə 16 şeirin tərcüməsini daxil etmiş (25, 26), sonradan həmin şeirlərdən birini (yuxarıda adı çəkilən şeiri) çıxardaraq, 15 şeirin tərcüməsini saxlamışdır (27, 28). Ola bilər ki, Əmirxan Xəlilov həmin şeiri nəzərdə tutaraq, “İran nəğmələri”nin 16 şeirdən ibarət olduğunu yazır.

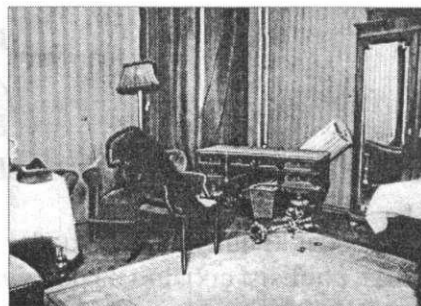
Hafizin, Xəyyamın, Firdovsinin, Sədinin sehri lirikasından süd əmən “İran nəğmələri” ilə Yesenin özünə və Bakıya əbədi sevgi heykəli qoydu.

İNTİHAR, YOXSAX QƏTL?

1925-ci il dekabrın 27-dən 28-nə keçən gecə Leninqradın “Anqleter” otelində Yesenin özünü asaraq intihar etdi. Uzun illər Yesenin intihar etməsi fakt kimi qəbul edildi. Lakin 80-ci illərdə Yesenin ölümü ilə bağlı yeni, müəmmalı fikirlər ortaya çıxmağa başladı. Qəzetlərdə, jurnallarda, müxtəlif kitablarda Yesenin ölümünün yeni versiyası – onun qətlə yetirilməsi və sonradan asılması, onun son şeiri – «До свиданья, друг мой, до свиданья» şeirinin qanla yazılmasının da saxta olduğu haqda fikirlər ildırım sürəti ilə yayılmağa başladı. Sensasiya öz işini görməkdə idi, artıq Rusiyada ən çox danışılan mövzulardan biri Yesenin ölümü ilə bağlı idi. Bir-birinin ardınca bu mövzuya həsr edilmiş müəllif araşdırmaları aparılır, məqalələr, kitablar nəşr etdirilirdi. Məsələ o yerə çatdı ki, fikirlərini tam isbat etməyə hazır olduqlarını hesab edən bir sıra müəlliflər ölkə Prezidentinə müraciət edərək, bu məsələnin ciddi araşdırılmasını xahiş və tələb edirdilər.

Bütün bu şübhələrə son qoymaq məqsədilə 1989-cu ildə SSRİ Yazıçılar İttifaqının təşəbbüsü ilə SSRİ EA-nın M.Qorki adına Dünya Ədəbiyyatı İnstitutu nəzdində xüsusi komissiya – Yesenin Komissiyası yaradılır. Komissiyanın sədri Yesenin irsinin araşdırılmasında fəvqəladə rol oynayan akademik Y.L.Prokuşev idi. Komissiyaya bir sıra yazıçılar, yeseninşünaslar, kriminalistlər, Yesenin ölümünün hər iki versiyası tərəfdarı olan müəlliflərdən bir neçəsi daxil idilər. Komissiyanın verdiyi son qərar sensasiyaların heç bir əsasının olmadığını göstərsə də, hələ indi də əks fikirlər səngimək bilmir. Hətta 2007-ci ildə Yesenin qətlə yetirilməsi versiyasına həsr edilmiş 2 seriyalı film televiziya ekranlarında göstərildi.

Hər iki mövqə tərəfdarlarının dəlilləri əsaslı kimi görünür. Yesenin qətlə yetirilməsi fikrini xülya sayan akademik A.V.Maslov (10) bir tərəfdən “Yesenin Komissiyası”nın rəsmi qərarına əsaslanır, digər tərəfdən isbat etməyə çalışır ki, Yesenin intihar etməsi çox təbiidir. O, Yesenin lap gənclik illərindən başlayaraq

S.Yesenin həyatının son dəqiqələri “Anqleter” otelinin bu 5 nömrəli otağında keçmişdir

*S.Yeseninin dəfn mərasimi
31 dekabr,1925*

müxtəlif vaxtlarda yazdığı şeirləri və oradakı ölüm motivlərini təhlil edərək təxminən belə qənaətə gəlir ki, Yesenin elə “ölüm axtarırdı”. Doğrudan da, Yesenin şeirlərini bütövlükdə və diqqətlə oxuyan oxucular onun yaradıcılığında gənc yaşına uyğun olmayacaq sayda “ölüm axtaran” məqamlara rast gəlir. Onun 13 noyabr 1925-ci ildə yazdığı “Черный человек” isə artıq ölümün lap yaxında olduğundan xəbər verirdi. Əslində bu poemanı Yesenin xaricdə olduğu dövrdə (10 may 1922-3 avqust 1923) yazmışdı. 1925-ci ilin sonuna yaxın isə 2 gün ərzində (12-13 noyabr) həmin poema üzərində işləyərək, onu “Noviy mir” jurnalına təqdim etmişdi. Poema Yesenin ölümündən sonra – 1926-cı ilin yanvarında jurnalın 1-ci sayında dərc edildi.

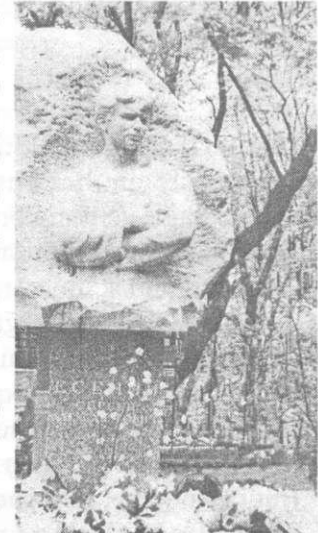
Əks fikrin tərəfdarları hüquqşünas, yazıçı E.A.Xıstalov (11-14), şairə N.Z. Sidorina (15) və başqaları isə əksinə – ölümü dövründə Yesenin yazıb-yaratmaq eşqi ilə dolu olduğunu isbat etməyə çalışır, bu motivlərlə dolu şeirləri misal gətirir, hətta onun xaricə – Böyük Britaniyaya keçmək kimi real planlarının olduğu fikrini irəli sürürdülər. “Belə olan halda o niyə intihar etməli idi və bunun üçün mütləq Leninqradı getmək lazım idi” – deyə sual edirlər. (Məlumdur ki, Yesenin ölümündən cəmi 4 gün qabaq – dekabrın 23-də gecə Moskvadan Leninqrada getmişdi). Digər tərəfdən, müəlliflər Yesenin həyatında həmişə mərkəzdə duran 3 qadının (Qalina Benislavskaya, Aysedora Dulkan, Zinaida Rayx) ölümü faktorunu müəmmalı hesab edir və bunların Yesenin ölümü ilə bağlı olduğu iddiasını irəli sürürlər. Son dövrdə qətl versiyası tərəfdarları Yesenin qəbrinin açılmasını və məhkəmə-tibbi müayinə keçirilməsini tələb edirlər. 1993-cü ildə komissiya uzun illər keçdikdən sonra bunun heç bir nəticə verməyəcəyini və Yesenin bacısı qızı N.V. Yesenina-Nasedkinanın fikrini əsas götürərək, qəbrin açılmasına ehtiyac görməmişdi (10; səh.77).

Bütün bunlar dahi şairin müəmmalı ölümü ətrafında gedən fikirləri səngiməyə qoymur və belə görünür ki, bu mübahisə hələ uzun illər mətbuatın və dəməli, ictimaiyyətin diqqət mərkəzində olacaq.

Nə olursa olsun, düz 84 il bundan əvvəl dekabrın 27-dən 28-nə keçən gecə, Nazim Hikmətin sözləri ilə desək, “dünyanın ən böyük və ən səmimi şairlərinədən biri”ni (16; səh.215) itirdik.

Bu sətirləri yazdığım zaman qulaqlarıma Yesenin ölümündən cəmi 3 həftə qabaq yazdığı bir şeirindən səslər gəlir:

*И, песне внемля в тишине,
Любимая с другим любимым,
Быть может, вспомнит обо мне
Как о цветке неповторимом. (2; Т-1, səh.320)*

*S.Yeseninin məzarı
Moskva, Vaqankov
qəbristanlığı*

Nə qədər ki dünya var, nə qədər ki dünyada eşq var, sevgi var, məhəbbət var, “nəsrə də, dramaturgiyası da, publisist çıxışları da poeziya olan” (40) şeir gülüstanının təkrar olunmaz və solmaz çiçəyi – Sergey Yesenin heç vaxt unudulmayacaq.

Hörmətli oxucum! Sonda Yesenin poeziyasından Azərbaycan dilinə çevirdiyim şeirlərdən üçünü sizin ixtiyarınıza verirəm.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Rus dilində

1. М. Горький. *Сергей Есенин*. //С.А.Есенин в воспоминаниях современников: В двух томах. Москва, «Художественная литература», 1986, Т-2, стр. 5-11
2. С.А.Есенин. *Собрание сочинений в шести томах*. //Москва, Художественная литература, 1977-1980
3. Г.А.Бениславская. *Воспоминания о Есенине*. //С.А.Есенин в воспоминаниях современников: в двух томах. Москва, «Художественная литература», 1986, Т-2, стр. 49-66
4. П.И.Чагин. *Сергей Есенин в Баку*. //С.А.Есенин в воспоминаниях современников: в двух томах. Москва, «Художественная литература», 1986, Т-2, стр. 160-164
5. В.А.Болдовкин. *Воспоминания о Есенине*. <http://esenin.niv.ru/esenin/boldovkin.htm>
6. Сергей Есенин. *Собрание сочинений в трех томах*. //Москва, Издательство «Правда», 1983
7. Азад Шари́ф. *Сергей Есенин - Поэт и Человек*.
<http://www.turan.info/forum/printthread.php?t=1686>
8. С.А.Толстая-Есенина. *Отдельные записи*. //С.А.Есенин в воспоминаниях современников: в двух томах. Москва, «Художественная литература», 1986, Т-2, стр. 258-263
9. И.В.Грузинов. *Есенин*. //С.А.Есенин в воспоминаниях современников: в двух томах. Москва, «Художественная литература», 1986, Т-1, комментарии, стр.495-500
10. Маслов А.В. *Загадочная петля*. Ростов-на-Дону, 2006
11. Хлысталов Е.А. *Неизвестный Есенин*. Москва, 1990
12. Хлысталов Е.А. *Тайна гостиницы «Англетер»*. Москва, 1991
13. Хлысталов Е.А. *Тайна убийства Сергея Есенина*. Москва, 1991
14. Хлысталов Е.А. *Тайна гибели Есенина*. Москва, 2005
15. Сидорина Н.З. *Тайны жизни и гибели Есенина*. Москва, 1995
16. М.С.Михайлов. *Сергей Есенин и Назым Хикмет*. «Тюркологический сборник», стр. 209-215, Москва, 1966

Azərbaycan dilində

17. *Xorasanda*. Şeir /Tərcümə: Süleyman Rüstəm //İnqilab və mədəniyyət, 1928, № 6-7, səh.16

18. Süleyman Rüstəm. *"Addımlar"* //Bakı, Azər nəşr, 1930, səh.43-44
19. Əmirxan Xəlilov. *Sergey Yesenin: Mərdəkanın qızıl payızı və yazı.* // "Azərbaycan" nəşriyyatı, Bakı, 1996
20. *Rus şairləri Azərbaycan haqqında.* //Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1955
21. *Əlvida.* Şeir /Tərcümə: Ş. Sadiq // "Ədəbiyyat və incəsənət", 10 yanvar, 1959
22. *Əlvida, Bakı.* Şeir /Tərcümə: Rəfiq Zəka // "Azərbaycan gəncləri", 29 may, 1964
23. *Əlvida, Bakı! Daha çətin bir də görüşək...* Şeir /Tərcümə: Əhməd Cəmil // "Ədəbiyyat və incəsənət", 6 oktyabr, 1974
24. *Əlvida, əziz dost, əlvida bir də...* Şeir /Tərcümə: Nüsrət Kəsəmənli // "Bakı", 9 oktyabr, 1974
25. Sergey Yesenin. *Şeirlər və poemalar.* /Tərcümə: Əliağa Kürçaylı //Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1965
26. Sergey Yesenin. *Qadına məktub.* Şeirlər və poema /Tərcümə: Əliağa Kürçaylı // "Gənclik" nəşriyyatı, Bakı, 1970
27. Sergey Yesenin. *Şeirlər və poemalar.* /Tərcümə: Əliağa Kürçaylı //Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1975
28. S.A. Yesenin. *Seçilmiş əsərləri* /Tərcümə: Əliağa Kürçaylı //Bakı, Avrasiya Press, 2006
29. *İran nəğmələri.* Şeirlər /Tərcümə: Cəyavuş Məmmədzadə // "Azərbaycan", № 4, 1986. səh.154-159. *Dünya uşaq ədəbiyyatı kitabxanası.* // Bakı, "Gənclik", 1987, səh.331-342
30. *Anama məktub.* Şeir /Tərcümə: Mahir Qarayev // "Elm", 10 mart, 1990
31. *Qara adam.* Poema /Tərcümə: Ramiz Rövsən // "Xəzər", № 3, 2004, səh.18-22
32. *Poetik tərcümələr.* 1-ci topla. //Xəzər Universiteti Nəşriyyatı, 2005
33. *"Fars motivləri"ndən.* Şeir /Tərcümə: Qoca Xalid // "Yeni Azərbaycan", 15 aprel, 2005
34. *Əlvida, ey dostum, daha ayrılmaq; Səni görməyəcəm, əlvida, Bakı və s.* Şeirlər. /Tərcümə: Firuz Mustafa // "Yeni Azərbaycan", 29 aprel, 2005
35. *Anama məktub; Əlvida, ey dostum, əlvida artıq! və s.* Şeirlər /Tərcümə: Eyvaz Borçalı // "Ədəbiyyat və incəsənət", 6 oktyabr, 2006
36. *Əlvida, doğma Bakı; Nə ölmək yenidir.* Şeirlər /Tərcümə: Eldar Nəsbibli Sibirel // "Azərbaycan", 4 iyun, 2006.
37. *Əlvida, ey dostum, bir də əlvida; Nə təəssüf, nə göz yaşı, nə fəryad.* Şeirlər /Tərcümə: Anar // "Azərbaycan gəncləri", 1 sentyabr 1973; Əsərlər, 6-cı cild. Ssenarilər, tərcümələr, Bakı-2006, səh.593-594
38. Mustafa Topçubaşov. *Şirinli-acılı xatirələrim.* // "Azərbaycan", № 6, 1979. səh.125-138
39. Qılman İlkin: *"Mən aldanmış xalqın yazıçısıyam"* // www.lit.az/yeni_olmayan
40. Nəriman Həsənzadə. *Şairə, şeirə xalq ehtiramı.* // "Ədəbiyyat və incəsənət", 6 oktyabr, 1974